

Üks jälg Eesti folkloristikas

Elmar Daniel Päss 120

Tiiu Jaago

Tartu Ülikooli Kultuuriteaduste Instituudi
eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor
tiiu.jaago@ut.ee

Mare Kõiva

Eesti Kirjandusmuuseumi juhtivteadur ja
folkloristika osakonna juhataja ning
Eesti-uuringute Tippkeskuse juht
mare.koiva@folklore.ee

Teesid: Artiklis vaadeldakse Elmar Pässi (1901–1970) folkloristlikku tegevust, pakkudes lühiülevaate tema õpingutest Tartu Ülikoolis (1922–1926) ja teadustegevuse aktiivsemast perioodist 1920.–1930. aastatel. Pärast magistriraadi kaitsmist 1926. aastal ja sellele järgnenud väiteenistust töötas Päss ajavahemikus 1928–1932 Tartu Ülikoolis rahvaluule assistendina. Seejärel oli ta Tartu Ülikooli stipendiaat, et koostada väitekirja mardilauludest (mis jäi küll kaitsmata). Tema teadustegevuses võib eristada kolme suunda, mis omavahel ositi põimuvad: laulude võrdlev uurimine, kalendri, pulmade ja töödega seotud kombestik, piirialade (ingeri, seto) pärimus. Sõjajärgsel perioodil töötas Päss valdavalt kooliõpetajana. Erandiks kolm aastat, mil ta tegutses 1947. aastal loodud Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori teadurina. Pässi teadustegevuse vaatlus folkloristika üldisemal taustal osutab tema lähenemisviiside ajastukohasusele: ühelt poolt sajandi alguskümnenditel valitsenud võrdlev ja rahvusvaheline uurimine, teisalt 1920. aastate lõpul ja 1930. aastatel esile kerkinud pärimuse sünkreetilist ja funktsioonilist vaatepunkti arvestav uurimine. Tema vastla- ja mardikommete ning -laulude uurimused võiksid kuuluda eesti folkloristika klassikasse.

Märksõnad: eesti rahvaluuleteaduse ajalugu, Elmar Päss, mardikombed ja -laulud, vastlakombed ja -laulud

Tartu Ülikooli iga-aastaselt auhinnatööde konkursil anti 1924. aastal rahvaluulealase töö eest esimene auhind uurimusele “Joomine Eesti rahvalauludes ja vanasõnades”. Tööde autorid olid anonüümsed, kasutati märgusõna. Selle töö autori varjunimi oli “Runo”.

Töö retsenseerija-hindaja prof Walter Anderson kommenteerib: kui ta selle teema oma kuulajatele välja pakkus, lubanud ta auhinda sellele, kes trükitud

materjalide kõrval ka kõik prof Eiseni käsikirjalised materjalid läbi töötab. Selle uurimuse autor ületas aga Andersoni ootused, sest ta töötas Eiseni kogule lisaks läbi ka Eesti Kirjanduse Seltsi ja Oskar Looritsa käsikirjad ning on käinud Helsingis, et lisada oma vaatlusse ka Hurda materjalid. Nii rõõmustab Anderson, et vähestele puudustele vaatamata on tegemist eesti joomalaulude esimese klassifitseerimiskatsega ja see töö on tema hinnangul “esimese auhinna vääriline” (RA EAA.2100.1.12395, l 15–15 p). Selleaegsete tavade järgi saadi auhinna autori nimi teada 1. detsembril ülikooli aulas toimuval pidulikul üritusel, kui märgusõnaga ümbrikud avati. “Runo” märgusõna sisaldanud ümbrikus oli Elmar Daniel Pässe nimi.

Elmar Daniel Päss sündis 27. mail 1901. aastal Tarvastu kihelkonnas Vana-Suislepas Viljandimaal mõldri perekonnas, ent ta kasvas üles Helme kihelkonnas Jõgeveste vallas Valgamaal. 1922. aasta kevadel lõpetas ta Valga Poeglaste-gümnaasiumi ja astus sama aasta sügisel Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda.

Foto 1. Elmar Daniel Päss 1922. a.
Foto: RA EAA.2100.1.12395.

Foto 2. Elmar Daniel
Päss 1934. a. Foto: TÜR,
Fo 1189A.

Suuremas osas pühendas ta oma õpingud eesti ja sugulaskeelte ning rahvaluule-õpingutele, vähemal määral osales ta kirjanduskursustel. 1926. aasta kevadel lõpetas Päss ülikooli filosoofia magistri kraadiga rahvaluule alal. Tema magistritöö “Joomine Eesti rahvalaulude ja vanasõnade järele” on seotud eelmainitud auhinnatööga. Sama aasta sügisel võttis ta taas osa üliõpilastööde konkursist, seekord teemal “Eesti rahvalaulu parmu matustest” ja sai taas esikoha.

Lõpetanud ülikooli, oli Päss ühe aasta eesti keele õpetaja Tartu Tehnika-gümnaasiumis, järgmise aasta aga sõjaväeteenistuses, teenides kahurväes. 1928. aastal tegi Walter Anderson teaduskonnale ettepaneku võtta Päss õpetooli juurde tööle assistendi ehk abiõppejõuna. Pässe ülesandeks oleks rahvaluulealaste proseminari- ja seminaritööde tehniline kontroll (Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjade kopeerimise ja tsiteerimise täpsus, viitamise kontroll jms). Andersoni palve rahuldati ja Päss alustas 1928. aasta oktoobrist. Tema assistendi staatust pikendati igal semestril kuni 1932. aasta lõpuni. Seejärel sai ta ülikooli teaduslikuks stipendiaadiks: stipendium määrati talle kolmeks ja pooleks aastaks doktoritöö kirjutamiseks. Õpingute ajal külastas ta ka välisarhiive: 1933. aasta kevadel oli Päss neli kuud Helsingis, 1935. aastal aga Rootsisis, külastades nii Põhjala Muuseumi (Nordiska Museet) kui ka Uppsala rahvaluule- ja murdearhiivi. Stipendimiperioodi lõppedes jäi kuni 1941. aastani ülikooli juurde diplomeeritud edasiõppijaks, et lõpetada väitekiri mardilauludest. (RA, EAA.2100.2.913; RA, EAA.2100.2b.62.) Ent see töö jäigi kaitsmata.

Foto 3. Elmar Päss ja Oskar Loorits rahvalaulikut fonografeerimas (1933). Foto: TÜR Fo 3542, 7b.

Päss sooritas doktorieksami 1935. aasta mais. Eksamiteemad hõlmasid “pseudofolkloori” (Faehlmanni ja Kreutzwaldi töid), Kalevala uurimist, värsimõõdu teooriaid, loomajutte, slaavi mütoloogiat ja naaberrahvaste tähtpäevade pärimust (RA; EAA.2100.2b.62, l 30). Eksamiteemad viitavad osalt ka Pässe uurimisteemadele. 1935. aastaga dateeritud 307 masinkirja-leheküljeline käsikiri mardilauludest on alal Tartu Ülikooli raamatukogus, ent see ei läinud kaitsmisele. Sama aasta lõpul selgitas aga Päss teaduskonna nõukogule: “Kuigi kevadel lootsin jooksva semestriga mardilaulude uurimistöö lõpetada, ei ole see mul õnnestunud. Ettenägematult suureks on osutunud raamatu-aastal jälgima hakatud meie raamatu mõju suulisesse rahvakombesse, mis on toonud üle ootuste palju tööd” (RA, EAA.2100.2b.62, l 34). Võib näha, kui kiiresti teadus sel perioodil arenes ja kuidas see mõjutas pooleliolevaid uurimistöid. 1938. aasta aprillis määras teaduskonna nõukogu Pässe väitekirja “Püha mardi laul Eestis ja Ingeris” üheks retsensendiks Oskar Looritsa (RA EAA.2100.1.12395, l 51). Elmar Päss kirjast teaduskonnale 1941. aasta märtsist selgub, et ta on vajalikud dokumendid teaduskonnale esitanud 1940. aastal ja ühtlasi, et ta on üles leidnud vahepeal kaotsi läinud väitekirja ära kirja – see on Walter Andersoni käes retsenseerimisel. (RA EAA.2100.2b.62, l 48.) On ilmne, et kaitsmine sumbus teadusesiseste probleemide kõrval ka nii majanduslikesse kui ka poliitilistesse ummikutesse.

1939. aastast alates on Päss töötanud Tallinna koolides emakeele õpetajana. Teaduste akadeemia loomise järel 1947. aastal oli ta kolm aastat Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori vanemteadur (1947. aastal atesteeriti tema magistrikraad kandidaadikraadiks). Instituudi päevil juhtis ta kahte rahvaluuleekspeditsiooni Setumaale (Viidalepp 1970). Poliitilistel põhjustel ta siiski instituuti tööle jääda ei saanud. Pärast 1950. aastat töötas ta taas kooliõpetajana. Elmar Päss suri 16. mail 1970. aastal Tallinnas. Richard Viidalepp on Elmar Pässe järelehüüdes sõnastanud kokkuvõtte tema rollist folkloristikas: “E. Pässe töö eesti rahvaluule uurimisel ei olnud pidev, kuid jättis arvestatavaid tulemusi” (Viidalepp 1970: 443).

Elmar Pässe uurimused

Pässe rahvaluulealane tegevus jaotus üldjoontes kolmeks: laulu-uurimused (sh nii vanem kui uuem rahvalaul, sh ka lastelaulud); tööde ja tähtpäevade kombestik (pulmakombed, mardi- ja vastlapäev, kalastamisega seotud kombestik); rahvaluulealased ülevaated (näiteks rahvaluule ülevaade koguteoses “Viljandimaa” või sissevaade M. J. Eiseni õppejõutöösse Tartu Ülikoolis, samuti lisandusi F. R. Faehlmanni bibliograafia uurimiseks). Tema esimeste

uurimistöõde retsensioonides rõhutab Anderson materjali täielikkust (kuna ta on kasutanud Eiseni, Hurda ja teisigi kogusid, aga ka trükiseid) ja eesti ainese võrdlust naaberregioonide pärimusega. Päss on kogunud pärimusainest nii oma põhitegevuse juures (õpetajatööl, sõjaväes aega teenides) kui ka välitöödel, kus ta pühendas märkimisväärselt palju tähelepanu piirialadele. Nii on ta käinud Lutsi eestlaste juures 1925. aastal, Petseri ümbruses 1928. ja 1931. aastal ning ingeri külates 1929., 1932., 1934. ja 1939. aastal. Pässi aruannetest teaduskonna nõukogule ilmneb, mida tema uurimistöõ argipäev hõlmas. Näiteks 1939. aasta kevadsemestril on ta muuhulgas koostanud Eesti Rahvaluule Arhiivi materjalide põhjal mardi- ja kadripäeva suuliste kommete nimistut; koostanud ligi 2000 mardi- ja kadrilaulu põhjal lauludes leiduvate kommete nimestiku; kirjanduse põhjal koostanud naaberaladelt leitavate teemakohaste teadete loendi jne (RA, EAA.2100.2.913, I 109). Võib näha, et tema selleaegne uurimistöõ tähendas ennekõike ulatusliku ja hajali oleva materjali põhjal andmeregistrite koostamist.

Laulud, vanasõnad, kumbed

Pässi käsikirjaline uurimus “Joomine eesti rahvalaulude ja vanasõnade järele” (Päss 1924) koosneb kahest mahukast osast: I vanasõnad (165 lk), II laulud (175 lk). Osi seob sama analüüsiskeem: esmalt jagab ta tekstid temaatiliselt (joovastavad joogid, joodik, kõrts, joomakomme), seejärel eristab tekstid nende nelja teema raames kirjelduslaadi (ehk tüübi) järgi omakorda neljaks: jaatavad ja eitavad hoiakud joomise, jookide, kõrtsi ja kommete suhtes, nn parajameelsus ja kirjeldav laad. Vanasõnade käsitus on esseistlik. Tekstide tõlgendamisel asetab ta need mõisaaegse olustiku konteksti. Üks kesksemaid küsimusi on, mil määral esindavad vanasõnad ühtset elulist tõde. Ta jõuab järeldusele, et universaalse tõe asemel tuleb igast vanasõnast otsida oma “loogilist tõde ja õpetust”. Uurimuse laulude-osa meenutab temaatiliselt liigendatud tekstiantoloogiat ja seal ei jagu kuigi palju ruumi tekstide taha asetuva tõsielu visandamisele.

Olustikust lähtumine on iseloomulik ka Pässi hilisematele töödele, täpsemalt tema tekstitõlgenduse viisile. Nii mardilaulude kui ka liulaulu monograafilistes uurimustes jälgib ta tekstis öeldavat, et siduda see teave tekstivälise tegelikkusega, olgu see siis seotud tähtpäeva kommete või argipäevaga. Ilmselt sel põhjusel on ta valinudki lähivaatluseks tähtpäevadega seotud laulud. Üks neist on monograafia “Eesti liulaul. Runo võrdluse katse” (Päss 1933). Teine on käsikirjaline (doktoritööks kavandatud uurimus) “Mardilaul Eestis ja Ingeris. Võrdlev kommete- ja runo-uurimus” (Päss 1935a).

Liulaulu-käsitlusest saab ülevaate nii laulude teemast ja kompositsioonist kui ka kombe ja laulude omavahelisest seotusest (nt liulaskmine mäelt või hoopis vastlasõit tasasel maal, mis mõlemad on seotud linakasvu ennustamisega). Ta jagab laulu (tolleaegse teooria seisukohast oli tegemist lauluga, millel on teisendid) viide “jätku” ehk temaatilisse tervikusse: vastel (vistelikku-vastelikku), liulaskmine, oma ja võõras (ehk teise) lina, liulaskja ja sel päeval laiskleja (liugu mitte lasknu) lina võrdlus, vastlavanne (sajatus – kes liugu laskma ei tulnud, hallitagu ahju ääres). Liulaulu jaotamine osadeks võimaldab tal jälgida nende temaatiliste tervikute esinemist eesti ja ingeri repertuaaris. Geograafilis-ajaloolise meetodi eesmärkidest lähtuva esituse kõrval võib kohata ka arutelu laulusõnade ja tõsielu seoste üle. Näiteks leiab ta “oma ja võõra lina” episoodist lina kasvatamisega seotud sõnu nagu pudsu, kolkalutse, linaluu (Päss 1933: 106).

Pässi artikkel vastlapäevast (lihaheitest) hakkab silma rahvusvaheliste paralleelide külluse poolest (Päss 1931). Eesti pärimusega seoses tulevad kõneks vastlapäeva rahvapärased nimetused, toidud ja söömiskombed, kommetega seotud uskumused, ennustused ja mängud. Mõistagi on eraldi alalõik pühendatud liulaskmisele ja siia kuuluvatele lauludele. Tähelepanuta ei jää ka kiriku roll rahvapäraste kommete ilme kujundamisel.

Ka mardilaulude-uurimus sisaldas eesti lauludele lisaks ingeri laule ning on üles ehitatud laulude ja kommete kooskäsitlemisele (Päss 1935a). Ta jagab mardilaulu vastavalt tegevuse toimumisele kolmeks: õuelaulud, terelaulud ja teelaulud, liigendades need omakorda teemade kaupa osadeks (nt õuelaulud: (1) palutakse luba tuppä tulla; (2) kirjeldatakse mardi küünte külmetamist jne). Mardilaulud ja kombed on aga kultuurilooliselt päris keerulised, hõlmates jooni nii paganlusest kui ka katoliiklusest, olles seotud nii hingedeaja kui ka pühakukultusega. Lisaks aja- ja uskumuste kihtidele on eesti ja ingeri mardikommetesse ning lauludesse põimitud rahvusvaheliselt levinud motiive.

Ühe lõigu oma mardilaulude uurimusest on ta avaldanud artiklis “Mardipäeva mängudest” (Päss 1932a). Selles leidub nii mängude kirjeldusi (Laeva varustamine, Mardipulm, Mardi ristsed, Nukumäng jms koos siia juurde kuuluva etnograafilise teabega, esitatud nii jooniste kui fotodena) kui ka nende paralleele teiste rahvaste pärimuses. Käsikirjalises ettekandes “Mardihani ja mardimess Skandinaavias ja Baltikumis” on tähelepanu koondunud Tours’i piiskop Martinuse ja luterliku mardipäeva seostele, sügisel toimunud kirikumesside ja selle asemel hiljem toimunud rendimaksu päeva traditsioonide põimumisele ja mardipäeva toitudele (Päss 1937).

Pässi üks uurimishuvisid seostub piirialade pärimusega. Ingeri pärimusele lisaks on ta käsitlenud ka seto ja lutsi pärimust. Üks tema varasemaid ulatuslikke käsitlusi puudutab Lutsi eestlaste parmu-matuse laulu (Päss 1927). See

on klassikaline geograafilis-ajaloolisel meetodil tehtud lauluvariante võrdlev uurimus, mis toob esile laulumotiivide levikuareaalid koos teisendite kattuvate osade ning eriarenduste ehk redaktsioonidega. Saame teada, et Lutsi parmutatuse lauludes on enam lähedust Rápina, Vastseliina ja Urvaste lauluvariantidega, ent täielikult kattuvaid variante Eestis ja Lutsis ei ole.

Kombeid esiplaanile seadvais uurimustes ei jäta Päss kõrvale ka teisi pärimusžanreid, eriti laule. Näiteks kirjeldab ta ingeri pulmakombeid. Oma varasemas käsitluses "Ingeri noorik" vahendab ta oma välitöödel ingeri laulikult Eudokia Rákälält saadud teavet (Päss 1932b). Hilisemas käsitluses tugineb ta oma välitööainesele lisaks ka käsikirjalistele materjalidele (Päss 1935b). Tema käsitlusele on iseloomulik kirjeldav stiil (nt esitada terviklik pulmastse-naarium), lisades põhiteemana käsitletavale nähtustele viiteid analoogilistele paralleelidele mujal. Eesti-Ingeri ala kommete juurde pöördub ta tagasi ka hiljem sealseid kalastusega seotud kombeid tutvustades. Päss kirjeldab ingeri külade asuala Soome lahe rannikul ja Narva jõe ümbruses, mis pakub palju võimalusi kalastuseks. Samas on aga kalapüügikombed "kaluri enda saladus, mida ei taheta ega tohigi teistele avaldada" (Päss 1940: 4). Selle ainese juurde pääsemist kirjeldab Päss oma isikliku kogemuse kaudu, et seejärel esitada süsteemne ülevaade nii kalapüügiviisidest kui ka -riistadest võrdlevalt merel ja jõel. Samuti vahendab ta püügiõnnega seotud uskumusi, aga ka näiteks ennustamist kalade järgi jms. Üldiselt iseloomustab ta neid uskumusi kurja silma kartuse nähtena. Ingeri pärimuse kõrval on Päss huviaardes ka seto pärimus, näiteks on ta avaldanud artikli väikeste lastega seotud ennetest ja usundilistest toimingutest Petserimaal (Päss 1939).

Ülevaated

Rahvaluulepeatükk Viljandimaa koguteoses on ühelt poolt entsüklopeediline kirjutis, mis eeldab faktitihedat selgust nii rahvaluule kogujate, pärimuskandjate kui ka kogutud ainese kohta. Ühtlasi näeme ajastuomaseid viiteid naaber-rahvaste pärimusele (eriti näiteks kommete ja juttudega seoses). Teisalt pakub Päss aga ka kiire sissevaate tekstidesse. Pikemalt kirjeldatud pulmalauludest toob ta esile näiteks mehe vaate abielule: "Mees võttis naise, et viimasest töö juures oleks kasu." Ent naiste armastuslauludes "esineb igatsus kaugel oleva tundmatu peiu järele ja rõõm abieluõnnest, kuigi tundmusi avaldatakse kaudsel teel ja tagasihoidlikult" (Päss 1936a: 10). Kalevala laulikute tutvustus läheb liikvele jalutuskäigust Soome Rahvusmuuseumi toas nimega "Kalevalatuba" (Päss 1936b). Avades M. J. Eiseni tegevust ülikooli õppejõuna, esitab Päss taas tasakaalukalt arvandmed koos piltlike kirjelduste ja hinnangutega. Loengu- ja

harjutustööde teemade kõrval saame teada, et Eisen tavatses lugeda hommikuti ja et tema tunnid toimusid peahoone I korruse auditooriumites nr 4 ja 5, eriti aga 6 (need on ruumid, mis jäävad peahoonesse sisenedes paremat kätt) ning III korruse seminariraamatukogus; et ta esitas oma loenguks valitud probleeme elavalt ja põnevalt ja et tema üheks meelisteemaks olid kangelaslaulud (Päss 1937). F. R. Faehlmanni ja temaga seotud kirjutised on Päss koondanud aineregistrisse “Aineid F. R. Faehlmanni bibliografeerimiseks” (Päss 1929).

Uurimisvõrgu osa, koos ja eraldi

Elmar Pässi regilaulu-uurimused olid viimati õppimisel esimesel kursusel aastal 1973, mil Eduard Laugaste suunas üldkursuse õppurid neid välja otsima ja läbi lugema kui metodoloogia kavakindla järgimise näidet. Sama soovitas ta ka hiljem – kui detailne värsianalüüs ei sobi, siis temaatiliselt kokku kuuluvad üksused ja nende järgnevus, osade variatiivsus annab uurija käsutusse järelduste tegemise võimalused ja näiteks kartografeerimine on käepärane tugi oma mõttekäikude ja nähtuse levikupiiride täpsustamiseks. Samasugust vaadet esindavad 1930. aastate uurimused laiemalt, sest Eesti Kirjanduse, Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatu ja Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatute artiklitel on sarnased tunnused ja ühtne lähenemisviis, olgu autoriteks Ilmari Manninen, Lauri Kettunen, eesti noored alustavad folkloristid või etnograafide esindaja Ferdinand Leinbok-Linnus. Noorte uurijatega astuvad dialoogi Kaarle Krohn ja teenekad uurijad, et esitada oma arutluskäike ja täiendusi (vt Kettunen 1927, sõna *nõra* etümoloogiast). Veel enam – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamatud kaasavad välisuurijaid, kes õpetlastööde kõrval avaldavad hõimumaterjale, näiteks Ödön Beke, kes avaldab esmatrükisena foneetilises transkriptsioonis marikeelsed muinasjutud ja muistendid koos tõlgetega saksa keelde (Beke 1939: 139 jj). Aastaraamatu saksa- ja ingliskeelsete artiklite kaudu oli võimalik tutvustada oma saavutusi laiemale akadeemilisele lugejale. Soomlaste artiklid leiame aastaraamatuis mõistetavalt eestikeelseina ja eestlased avaldavad Soomes soomekeelseid kirjutisi. Keelte vahel kulgemine ja mitmes keeles avaldamine oli ajastu stiil ja norm ning aitas sillata ühisteed akadeemilise õpetlaskonnaga väljaspool Eestit.

Avades aastal 2021. aasta talvel uuesti Elmar Pässi regilaulu-vaatlused, tabas äratundmise rõõm: saksa uurija Günter Petschel segmenteeris monograafia ATU 470 “Sõbrad elus ja surmas” (Petschel 1971) tekstid motiiviliikumiste jälgimiseks ja sisu analüüsiks Pässile sarnasel kombel. Arhiiviallikate esitamise viis, maksimaalne naabruskonna ja transkultuurilise leviku arvestamine,

arutlused tekke ja leviku teemadel ning loo mõistmiseks vajalik laiem taust järgib neis uurimustes sarnast skeemi. Võib sedastada, et Euroopa folkloristika üldisemad arengujooned, meetodid ja temaatika oli Eesti folkloristika osa ja vastupidi, ning Elmar Päss, Tartus koolitatud ja võimalusel akadeemilises elus osalev noor mees, oli sama häälestusega. Need olidki ühelt poolt vabamad ajad – Walter Anderson jagas ennast kirikuarhitektuuri ja mitme erialast kaugema teema vahel, vormistas ajalehtedes ilmuva põhjal bibliograafiat, folkloristide alusharidus lubas osaleda etümoloogiasõnavara arutlustes, Gustav Ränk huvitus materiaalse kultuuri ja sotsiaalse elu kõrval vaimsest pärimusest – eriala oli noor ja kõikide panus kulus ära. Teiselt poolt oli aeg küps erialasteks süvenenud uuringuteks ja spetsialiseerumiseks, ilmus ju Oskar Looritsa väitekirj Liivi rahva usund aastail 1926–1928 kolmes köites, paigutudes Elmar Pässi esimeste pikemate kirjutistega lähestikku.

Pässi lihaheite uurimus laiendab liulaulude käsitlemise kombestiku külge ja on üks kalendrisuunaliste käsitlemistähis (Päss 1931). Tegemist on funktsionalistliku lähenemisega: tähtpäevast esitatakse mitmekülgne ülevaade, kus lisaks toidukultuurile on vaatluse all maagilised tegevused, mängud, keelud ja ennustamised. Arvestatud on erinevate piirkondade seoseid, konfessioone, täienduseks on tihedad levikukaardid, ent olulise erisuse moodustab laulude ja kombestiku ühendamine. Sama kehtib mardimängude käsitlemise kohta. Herbert Tampere varustab Eesti rahvaviiside antoloogia (1935) ja hilisema viieosalise sarja “Eesti rahvalaule viisidega” (1956–1965) kombestikukirjeldustega, mida on peetud hinnatavaks lisanduseks.

Ilmselt oli kalendri-teema esialgu üks vabamaid tegevusvaldkondasid, millele teised noored uurijad pöörasid tähelepanu hiljem, mis aga vajas hädasti korrastamist ja tõlgendusi, erinevate liikide sünkreetilisuse osundusi, laulude ühendamist kombestikuga. Õigupoolest joonistab lihaheite uurimuse tekstuur ja liigendus välja tulevase Eesti rahvakalendri tähtpäevaartiklite koestiku, mistõttu Selma Lätil, Eesti rahvakalendri suurprojekti täitjaks valitud folkloristil, oli olemas häid omamaiseid eeskujusid.¹ Meenutagem, et välitööde kiire analüütika oli norm ja nii kirjutas näiteks Paul Ariste 1926. aastal Vilo vallas toimunud välitööde põhjal seto jõulumängudest (Ariste 1927, 1986). Mis puudutab Pässi alustatud mardilaulude jälgimist, siis ebaõnnestus sama teemaga Ülo Tedre, kes lähenes ja korduvalt eemaldus maskeerimise teemast, osalt ka konkurentsi tõttu. Tedre üheks monumentaalsemaks kokkuvõtteks jäi õige vana mehena Põhjamaade ühisprojekti raames teostatud ulatuslikum maskeerimise rituaalse poole kokkuvõte (Tedre 2007; 2015). Elmar Pässi käsutuses olnud kaks tuhat mardilaulu paisus järgnevate kümnenditega hiigelkorpuseks, millest saabki jagu üksnes arvutiajastu võimaluste abil.

Ent tulgem tagasi uurimisvaldkondade ja probleemide juurde, millesse suhelduti ajastu laiemate ülesannete alusel: Eesti Vabariigiga liideti 1920. aastal kirdes Ingeri alad, kagus suur Petserimaa ja selle lähialad. Avanes unikaalne võimalus läänemeresoome ainekogu ja seniste kogumiskäikude ääremaille jäanud seto ja eriti vene kogukonna käsitlemiseks. Mõlemas suunas arenes kiire ja soome õpetlastega ühtlustatud tegevus juba enne rahvusriikide võimalikkust. Keelesaared Lutsi, Kraasna, Leivu olid 19. sajandil avastatud, kogutud, avaldatud ja analüüsitud piirkonnad, kuid see oli vabariikide tekke ja rahvuslike uurimiskeskuste vormumise järel Julius Mägiste, Paulopriit Voolaine ja teiste noorte huvi. Liivi aladel tegutsesid keeleteadlased, Liivi rannakülad hakkasid määrama Julius Mägiste ja Oskar Looritsa saatust.

Ingeri ja vadja traditsioonile olid rajatud regilaulude liikumisteede hüpoteesid, piirkonna atraktiivsust kasvatas jaotumine erinevate konfessioonide vahel, etnogeneesi teooriad, naabrussuhete mõjuga seotud teooriad, mistõttu huvi piirkonna vastu on mõistetav. Päss on üks seal tegutsenud noortest, tema kirjutised jälgivad elutee kaart, kombestiku järgnevus määrab artikli ülesehituse. Laulude, sõnomaagia ja palvete käsitlemine selle raames on määratletud nende liikide loogikaga, alati on esitatud läänemeresoome ja eesti võrdlused. Päss on kasutanud soome uurijate küsitluskavasid (nt V. Mansikka) ja tema artiklid põhinevad oma kogutud välitööde ainekogul. Matusekombestik ja teispoolsuse-kujutelmad on jäädvustatud 16 keelejuhilt, laulikuid on olnud vähem (näiteks peiupoolse pulma kirjeldus tugineb kuue keelejuhi ainekogule), muljet avaldab kasutatud kirjanduse ja osutuste ulatus.

Kombestiku-kirjutised moodustavad ülevaate elukaare sündmustest: taas on funktsionaalsus esiplaanil nii sünnikommete, laulatuse ja peiupoolse ja noorikupoolse pulma ja surmakultuuri käsitlemisel Eesti ja Ingeri näitel. Materjali muudab omapäraseks piirkonna vanapärasus:

Kiriku juurde jõudes veel enne sõidukist väljatulekut seoti kirikusseminekuks nooriku ja peiu käe ümber vaarnikka (mingi väljaõmblustega rätik), et keegi noorpaari vahele ei tuleks. See vaarnik jäi kogu pulmade ajaks noorpaari käte ümber. Isamees, käsist seotud peig ja noorik ning ristem käisid kirikusse minnes üks teise sabas.

Vadja matusekombestiku lõpus kerkivad esile usundi teemad oma algupärasest kirevuses – hingekontseptsioon ja hinge rännakud, teispoolsuse kujutelmad, unenäovisioonide ja leinaseisundi sünteesid. Kaheteistkümnelt keelejuhilt jäädvustatud 820 pala sisaldavad individuaalset ja universaalset: põrgu paikneb taevas või maa all, surnute maailmas valitseb alaline hämarus ja seal on külm; ei ole toitu ega saa juua, vaid oodatakse viimsetpäeva. On ka slaavi

traditsiooniga sarnane uskumus, et surnute maailm on eraldatud taraga (Belova & Kabakova 2012: 400 jj), elu seal on kiiresti muutuv ja ebakindel, nagu kiigel. Pässi kirjutised täiendavad sünnilt vadjalase Dmitri Tsvetkovi (1932) ajaliselt pisut varasemat kombestiku ülevaadet, Paul Ariste, Gustav Ränga ja teiste kogumistööd.

Kui naasta kalastuse juurde, siis muutub üha nähtavamaks, et Pässi tegevus on sünkroonis suuremate küsitlusaktioonidega ja pooleliolevate uuringutega – õpetlasvõrgustiku osana ta laiendab selle ulatust, ta on osa meeskonnast, tal on oma joon. Selleski artiklis on ühendatud etnograafiline kalastuse pool, näiteks tänaseks populaarne kalade konserveerimise oskus, kuid ka uskumustik ja rituaalide spekter, maagia, isegi kohtumised ja suhted vetehaldjatega (Päss 1940).

Kuidas ka suhted ja tegevused hiljem kujunesid – temaatilisi ristumisi, mille tulemusena keegi taandub teise teema juurde ja annab tee vabaks, on aegade jooksul korduvalt tekkinud iga rahvaluule liigi osas. Poliitilised vapustused tõrjusid Elmar Pässi muudele radadele, kuid ta jõudis olla toeks nt kagus toimunud korjanduste juures. Vene folkloori kogumiseks kavandatud laiema plaaniga ühinesid tookord üliõpilased ja ülikooli lõpetanud huvilised, kutselised folkloristid ja välisuurijad ning eriti nooremate panuseks tänases vaates jäi küsimuste tõstatamine ja folkloori külgede jäädvustamine, milleks kutselistel ametikohustuste tõttu aega ei jätkunud. Lisandus rahvavalgustuslik tegevus, sh linnas ja akadeemilistes seltsides oma keelejuhtide eestkõnelejana üles astumine, nagu seda tegi Paulopriit Voolaine ja ettekannete vahendusel ka Elmar Päss.

On nähtav, et ta kirjutab artiklite kõrval teadusharu eksisteerimise seisukohast vältimatult olulisi tekste: raamatututvustusi, meenutusi, juubelijutte ja ülevaateid. Oma käsitlustega oli ta osa kasvavast eesti folkloristika hoonest. Kaasaegsed, õpetajad ja järgmise põlvkonna õpetlased on saanud tema kirjutistele tuginedes edasi liikuda.

Kokkuvõtteks

Keelte ja rahvuste kadumise ajastul on jätkuvalt püütud kirjeldada väike- ja põlisrahvaste kultuure ja selles suhtes on eelkorrastatud ainestik hinnaline ajastu näitena ja esitab vähemalt valiku sel ajal levinud folkloorist. Tormilisele eesti teaduse arenguperioodile 1920–1945 tagasi vaadates on nähtav õhin ja üksteise toetamine materjali kogumisel ja vormistamisel, ning Elmar Päss lõi selles aktiivselt kaasa. Ühistöö toimus vaatamata institutsionaalsele ja isegi distsiplinaarsele kuuluvusele.

Pässi näol oli tegemist usina ja põhjaliku inimesega, kes oli võimeline liikuma erinevate rahvaluule liikide vahel, leidma nende esitlemiseks sobivaid süsteeme. Paljud küsimused jäävad vastuseta, sh kuidas erineva huumorimeele, kiiruse, üldistusvõime ja huvidega noored koos töötasid seltsides ja institutsioonide juures. Kas rahulikumad ajad oleksid aidanud viia lõpuni mitme tuhande leheküljelise motiivide ja värsside loendi? Mida see oleks kaasa toonud? Õhus oli ju vajadus teistsuguste käsitluste järele.

Sõjajärgne periood tõi esile teised teemad, teaduses osalemise võimalused, motivatsioonid. Kasvas peale veel uuem põlvkond oma sihtidega, mitmed suures esimeses laines osalejad naasid esmaste valikute juurde kümneid aastaid hiljem, pärast vangilaagreid ja väljasaatmisi, osa jätkas välismaal. Elmar Päss jäi erialasest tööst eemale.

Kommentaar

¹ Selma Läti rahvakalendri pulmakombestiku ja kalendrialased küsimustikud ilmusid "Rahvapärimeste selgitajates" 1938. aastal ja alates 1961. aastast. Kalendriantoloogia esimene köide ilmus 1970.

Allikad

RA, EAA.2100 – Rahvusarhiiv, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli isikutoimikud.

TÜR Fo – Tartu Ülikooli Raamatukogu fotokogu.

Eesti Kirjanduse, Õpetatud Seltsi Aastaraamatu, Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamatu aastakäigud perioodist 1920–1940.

Kirjandus

Ariste, Paul 1927. Setu jõulumängudest. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi Kirjastus, lk 121–133.

Ariste, Paul 1986. Esimestest kogumisretkedest: 1926, Kursi; 1926/1927, Setumaa; 1927, Noarootsi. *Kodumurre* 16, lk 50–56.

Beke, Ödön 1939. Tscheremissische Märchen aus dem Kreise Jaransk. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1937 II*, lk 133–192.

Belova, Olga & Kabakova, Olga 2012. Rai. Tolstoi, Nikita (peatoim). *Slavjanskije drevnosti IV. Etnolingvisticheski slovar' v 5-ti tomakh*. Moskva: Indrik.

- Kettunen, Lauri 1927. Liivi nõra. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi Kirjastus, lk 115–120.
- Petschel, Günther 1971. Freunde in Leben und Tod (AaTh 470). *Fabula* 12 (2/3), lk 111–167 (doi: 10.1515/fabl.1971.12.1.111).
- Päss, Elmar 1924. Joomine eesti rahvalaulude ja vanasõnade järele. Tartu. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Päss, Elmar 1927. Eesti-Lutsi parmumatuselaulu vastastikusest suhtumisest. *Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi Kirjastus, lk 72–102.
- Päss, Elmar 1929. *Aineid F. R. Faehlmanni bibliograafimiseks*. Tartu: Postimees.
- Päss, Elmar 1931. Lihahaide Eestis. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* VI. Tartu: Postimees, lk 5–40.
- Päss, Elmar 1932a. Mardipäeva mängudest. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* VIII. Tartu: Sihtasutus Eesti Rahva Muuseum, lk 71–89.
- Päss, Elmar 1932b. Ingeri noorik. Äratrükk ajakirjast *Eesti Hõim* V (4).
- Päss, Elmar 1933. *Eesti liulaul. Runovõrdluse katse*. Mit einem Referat: Das estnische Rodellied. Eine vergleichende Liedstudie. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXXI. Tartu: K. Mattiesen.
- Päss, Elmar 1935a. *Mardilaul Eestis ja Ingeris*. Võrdlev kommete- ja runo-uurimus. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.
- Päss, Elmar 1935b. Laulatus ja peiupoolne pulm Eesti Ingeris. Summary in English: The Wedding Ceremony and the Wedding Feast at the Bridegroom's Home in Estonian Ingeri. *Kaleviste mailt*. ÕES-i kirjad III. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 16–33.
- Päss, Elmar 1936a. *Viljandimaa rahvaluule*. Viljandimaa. Eesti VII. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts. Äratrükk.
- Päss, Elmar 1936b. Kalevala laulikuid Soome rahvusmuuseumis. *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat* XI. Tartu: Sihtasutus Eesti Rahva Muuseum, lk 44–54.
- Päss, Elmar 1937. *Mardihani ja mardimess Skandinaavias ja Baltikumis*. Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.
- Päss, Elmar 1938. M. J. Eiseni õppetööst Tartu Ülikoolis. Ederberg, Friedrich & Päss, Elmar (toim). *M. J. Eiseni elu ja töö*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, lk 8–92.
- Päss, Elmar 1939. *Setu rahvakombeid lapsest*. *Eesti Kirjandus* 8. Äratrükk.
- Päss, Elmar 1940. *Rahvapäraseid kalastuskombeid Eesti-Ingeris*. Kalanduskoja toimetised nr 9. Tallinn, lk 3–16.
- Tampere, Herbert 1935. *Eesti rahvaviisiide antoloogia = Anthologia Cantuum Popularium Estonorum* 1. Eesti Akadeemilise Helikunstnikkude Seltsi Toimetused 1. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Tampere, Herbert 1956–1965. *Eesti rahvalaule viisidega*. I–V. Kalendritähtpäevade ja pidustuste laulud. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus; Eesti Raamat.

Tedre, Ülo 2007. Masks and mumming traditions in Estonia: A Survey. Gunnell, Terry (toim). *Masks and mumming in the Nordic area*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 98. Uppsala: Swedish Science Press, lk 367–448.

Tedre, Ülo 2015. Eesti maskeerimiskombestik. *Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna kodulehekülg Eesti Rahvaluule* (http://www.folklore.ee/Sanditajad/eesti_maskeerimisest – 29. märts 2021).

Tsvetkov, Dmitri 1932. Vadja sünni-, pulma- ja matusekombeid. *Eesti Hõim V*, lk 53–67.

Viidalepp, Richard 1970. Elmar Päss. *Keel ja Kirjandus* 7, lk 443.

Summary

An imprint on Estonian folkloristics

Elmar Daniel Päss 120

Tiiu Jaago

Associate Professor at the Department of Estonian and Comparative Folklore,
Institute of Cultural Research, University of Tartu
tiiu.jaago@ut.ee

Mare Kõiva

Leading Researcher and Head of the Department of Folkloristics
at the Estonian Literary Museum,
Head of the Centre of Excellence in Estonian Studies
mare.koiva@folklore.ee

Keywords: Elmar Päss, History of Estonian folklore, Martinmas customs and songs, Shrovetide customs and songs

Folklorist Elmar Daniel Päss (1901–1970) was one of the first researchers who was educated in folklore at the University of Tartu: the Chair of Folklore started work in the autumn of 1919, and Elmar Päss entered university in the autumn of 1922. Already as a student, he attracted the attention of folklore professor Walter Anderson with his study about drinking in Estonian proverbs and folk songs, submitted for a students' competition in 1924. There was no unified folklore archive in Tartu at the time (it was established in 1927). The study by Päss testified to his diligence (he examined collections of Estonian folklore both in Tartu and in Helsinki) as well as his ability to systematise and analyse voluminous material. He elaborated this study and defended it as his master's degree in 1926. After a year in military service, he started work as a folklore assistant at the University of Tartu. In 1933 he became a scientific grantee, to work on a dissertation about Estonian and Ingrian Martinmas songs. Although the first version of the manuscript was completed in 1935, he did not defend the thesis. On the one hand, new material on Martinmas customs was constantly piling up, on the other hand, the defence seemed to be postponed due to economic difficulties. The establishment of the

Soviet rule in 1940 and the following war further distanced Päss from research work. In 1947 the Institute of Estonian Language and Literature was founded at the Academy of Sciences, and for three years he worked there as a folklore researcher. However, his main occupation was a schoolteacher. So his most fertile scientific career remained in the 1920s–1930s.

Three different intertwining directions can be distinguished in Päss' scientific work: a comparative study of songs, customs related to calendar, wedding, and work, and the lore of border regions. Against the more general background of folkloristics, Päss' research approaches are up to date: on the one hand, comparative and international research prevailing in the first decades of the century, on the other hand, considering the syncretic and functionalist viewpoint of lore that emerged in the late 1920s and in the 1930s. His studies of the customs and songs of Shrovetide and Martinmas could be part of classical Estonian folkloristics.

Tiiu Jaago (PhD) Tartu Ülikooli Kultuuriteaduste Instituudi eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on eesti vanem rahvalaul (kujundkeel, laulutraditsiooni sotsiaalajalooline taust), pärimuslik ajalugu (suguvõsa-ajalood, rahvapärased ajaloopildid, migratsiooni- ja mitmekultuurilisuse kogemus).

Tiiu Jaago (PhD) is Associate Professor at the Department of Estonian and Comparative Folklore, Institute of Cultural Research, University of Tartu, Estonia. Her main fields of research include older Estonian folksong (figurative language, socio-historical background of song tradition), hereditary history (family histories, folksy views of history, migration, and multicultural experience).

tiiu.jaago@ut.ee

Mare Kõiva (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi juhtivteadur ja folkloristika osakonna juhataja ning Eesti-uuringute Tippkeskuse juht. Tema teadustöö keskendub loitsudele ja rahvaravitsejatele, rahvausundile, Eesti diasporaale, mütoloogiale ja kaasaegsele folkloorile. Ta on "Folk Belief Today" (1995), "Media, Folklore, Mythology" (2000), "Eesti loitsud" (2011), "Eesti loitsud I. Arstimissõnad I" (2019) ja teiste monograafiate autor, kogumike koostaja ja artiklite autor. Tema peamised välitööde alad on Eesti, Bulgaaria ja Valgevene.

Mare Kõiva (PhD) is Leading Research Fellow and Head of the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum, Tartu, Estonia. She is Head of the Centre of Excellence in Estonian Studies. Her research focus is on incantations and folk healers, folk religion, Estonian diaspora, mythology,

Tiiu Jaago, Mare Kõiva

and contemporary folklore. She is the author of 'Folk Belief Today' (1995), 'Media, Folklore, Mythology' (2000, in Estonian) 'Estonian Incantations' (2011, in Estonian), 'Estonian Incantations I. Healing Words I' (2019, in Estonian) and many other monographs, compilations and articles. Her main area of field research covers Estonia, Bulgaria, and the Republic of Belarus.

mare.koiva@folklore.ee